

UPPSALA UNIVERSITET
HISTORISKA INSTITUTIONEN

St Larsgatan 2

753 10 UPPSALA

Prof. Torkel Jansson

Tlf.: 018/471 15 47

Fax: 018/471 15 28

e-post: Torkel.Jansson@hist.uu.se

Estlandssvenskarnas historia
– en 700-årig europeisk minoritet

Inledning

I dagens europeiska union är en central fråga vilka rättigheter en rad mindre folkgrupper skall tillförsäkras – och vilka grupper som av olika anledningar skall räknas till konstitutionellt skyddade minoriteter. Debatten om detta har, som bekant, stundom varit rätt inflammerad – ”Är de förmer än vi?” Historien, som i varje fall i dagens Sverige sitter trångt på skolschemat, har åtskilligt att lära oss om tidigare paralleller till dagens debatt, den låter oss lyssna till meningsbrytningar i det förgångna, diskussioner i vilka också nyss nämnda fråga mången gång ställdes, och i vilka redan skyddade grupper slogs för sin kodifierade särställning. En tidig och utomordentligt långlivad förelöpare till dagens minoritetsdiskussioner är inställningen till ”kustborna”, de ”privilegierade bönderna av svensk nation” m.a.o. den minst 700 år gamla folkspilla som först i modern tid börjat benämnas ”estlandssvenskar”.

Varje folks eller folkgrupps öden är, vilket perspektiv man än väljer, intimt förbundna med den statsmakt människor genom århundradena levt under. I detta avseende är estlandssvenskarna rätt unika, för man torde få söka länge efter en minoritet som levt under så många politiska system som de: 1) den med ett nutida öga betraktat outvecklade ordningen före den danska tiden, 2) det danska styret, 3) ordenstiden, 4) svenska väldet, 5) ryska tiden, 6) fristaten under mellankrigstiden, 7) exilen i Sverige efter andra världskriget jämte sovjetmakten för de få som blev kvar, 8) fortsatt exil i Sverige och 9) den andra republiken från tidigt 1990-tal för de kvarvarande – en period som också innebär möjlighet för de landsflyktiga att återvända hem och få tillbaka sin förlorade egendom och sina medborgerliga rättigheter. Det ligger i sakens natur, att förhållanden av detta slag är av utomordentligt stort intresse för i synnerhet de historiker som ägnar sig åt komparativa frågeställningar. I dag har också i både Estland och Sverige ett brett intresse för det estlandssvenska kulturarvet väckts till liv, till vilket akademisk forskning måste knyta an och ge sina vetenskapliga bidrag.

En meningsfull framställning av det estlandssvenska kulturarvet måste ha såväl syntesen som vissa fördjupningar som mål; utan den förra – som med relativ lätthet kan baseras på redan bekanta fakta – går de förklarande sammanhangen ohjälpligen förlorade, och utan de senare förs kunskapsproduktionen, vad gäller grundforskningen, inte framåt. Stora möjligheter föreligger att kombinera dessa mål, d.v.s. att till en bred sekundäranalys foga nytt empiriskt kunnande. Det enda lämpliga är att presentera de olika nivåerna i forskningsarbetet i en vetenskapligt försvarbar struktur.

Det första som måste beaktas är det estlandssvenska **bosättningsområdet** och hur detta, liksom befolkningens storlek, utvecklats tiderna igenom. Denna minoritet har alltid befunnit sig inom ett förhållandevis väl avgränsat område, och denna geografisk-demografiska dimension utgör, oavsett vilka frågor man aktualiserar, den fysiska ramen. Här bör nämnas, att åtskillig forskning redan föreligger, som dock bör sammanfattas, delvis korrigeras och kompletteras, där lakuner i forskningen föreligger (Enn Tarvel har ägnat sig åt problematiseringar av detta, och Göran Hoppes projekt kring det estlandssvenska kulturlandskapets förändring över tid hör naturligen hemma i detta sammanhang). Tidpunkten för estlandssvenskarnas ankomst till de baltiska kusttrakterna hör till de allra mest omdebatterade frågorna i forskningen. De skriftliga källorna lämnar historikern i sticket, och därför noteras med största tillfredsställelse att visst arkeologiskt arbete inletts från estnisk sida, och att Uppsalaarkeologerna visat intresse för de utgrävningar som kommer att vara absolut nödvändiga för ett verkligt nytillskott av kunskap om estlandssvenskarnas äldsta öden.

Det geografiska rum estlandssvenskarna haft till sitt förfogande har givetvis varit bestämmande för deras **materiella levnadsbetingelser**. Frågorna om det redan nämnda bosättningsområdet och kulturlandskapet vidareförs och fördjupas här. Enkelt uttryckt: hur har estlandssvenskarna århundradena igenom försörjt sig? För den icke specialiserade må här nämnas, att denna folkgrupp i stort sett var hänvisad till rätt magra kustmarker, vilket betydde att fiske och sälfångst varit mycket viktiga komplementärsysselsättningar till jordbruket (i den mån de inte utgjort den viktigaste näringskällan). Åter kan åtskillig redan etablerad kunskap systematiseras och omproblematiseras, och – vilket är inte minst viktigt – jämförelser anställas med hur de materiella förhållandena var bland esterna, vilka till helt övervägande del levde i det inre av landet. Denna sorts komparationer lyser i stort sett med sin frånvaro i estländsk agrarhistoria, där den estnisketniska befolkningsgruppens öden så totalt dominerar.

Kombinationen av geografisk hemvist och de materiella villkor bosättningsområden erbjuder har i hög grad bestämt alla människors **sociala förhållanden**, så även estlandssvenskarnas. Mycket ofta nämns, även i vetenskapliga sammanhang, denna folkgrupp som en homogen skara människor (även, och kanske inte minst, i förhållande till esterna), men detta är en grov förenkling, och problemet måste benämnas upp på olika sätt. Till att börja med varierade förhållandena från ort till ort inom det område kustborna bebodde (till frågan om privilegiernas betydelse återkommer jag nedan). Ytterligheterna kan fångas i dels de Runöbor, som aldrig löd under något godsägarvälde, dels de svenskar på Dagö som satt så löst, att de 1781 måste anträda den långa och utomordentligt strapatsrika vandringen till Ukraina och det blivande Gammalsvenskby.

En annan viktig aspekt är hur homogent det estlandssvenska bondesamhället var och huruvida man över tid kan se förändringar i dessa bönders sociala skiktning. En lokalt begränsad undersökning av Torkel Jansson talar för att dessa bönder i äldre, ”godsfeodal” tid praktiskt taget alltid uppträdde som bondekollektiv mot godsägarna, under det att man sedan, när liberalismen och individualiseringen av samhället tagit sin början, märker en skiktning i bondeled, som också ledde till konflikter allmogegrupper emellan. Vissa av de områden kustborna levde i – som Runö i Rigabukten – var extremt isolerade i vissa avseenden, andra – som de på fastlandet – var betydligt mer utsatta för influenser från omkringliggande bosättare. Här ställer sig frågan själv, hur olika estlandssvenskars relation till esterna varit under århundradena. För att få ett svar på denna fråga, som i hittillsvarande forskning är rätt illa belyst, har Aivar Pöldvee gjort förberedande studier, där inte bara en estlandssvensk grupp utan flera ställs i relation till den omgivande estniska allmogen. Han har också ägnat sig åt den folkundervisning som på svenskt initiativ började byggas ut på landsbygden i Estland och Livland under 1600-talet. Fick denna olika effekter på svenskt resp. estniskt håll, och vad berodde detta i så fall på?

Till frågan om de sociala förhållandena hör också kontakter av annat slag. De svensktalande kustborna leddes normalt av präster från Sverige och Finland (det senare landet blev naturligtvis helt dominerande efter 1809), och en fråga blir, vad dessa medförde av delvis främmande idégoods till de estlandssvenska böndernas värld. Spännvidden vad gäller kontakternas art är här stor – allt ifrån ett prästerskap som i hög grad representerade överheten till ett eget folkligt sökande efter religiösa ledare (denna utveckling är givetvis nära besläktad med hur statskyrka och frikyrkor kom att kämpa om själarna i exempelvis Sverige). En annan, mer bondeaktiv (om man så kan säga) aspekt är de kontakter kustborna själva etablerade, när de, mer eller mindre legalt, rörde sig på sina kölar i Östersjörummet.

Till frågan om kulturkontakter hör också estlandssvenskarnas migrationsmönster. Redan i tidigt 1500-tal slogs det fast att de, om de lämnade sina ursprungliga bosättningsområden, skulle betraktas och behandlas som den estniska ("otyska"), vid torvan bundna allmogen. Alla de adelsgoods, som på 1600-talet började anläggas på bondejord, tvang dem i många fall från gård och grund (de hade därefter "intet till bijta eller suppa", som en f.d. skattebonde uttryckte det), och den skärpta konflikten under 1700-talet mellan herrar och bönder, d.v.s. mellan kapital och arbete, ledde till att åtskilliga brukare sades upp. Befolkningsökningen och den nyinförda, tunga ryska militärtjänsten i tidigt 1800-tal fick många att ta sin tillflykt till Sverige (före 1809 var alltså också Finland aktuellt), i olika skeden har estlandssvenskarna sökt sig till städerna, och slutligen satte andra världskriget i stort sett punkt för en sjuhundraårig bosättning. En ordentlig kartläggning av tidpunkterna för och orsakerna till all denna geografiska rörlighet är en angelägen forskningsuppgift. En alldeles speciell fråga är den redan nämnda utvandringen från Dagö till Ukraina. Vilka lämnade ön, och vilka kom fram (på denna punkt har Jörgen Hedman redan väl förberedda materialgenomgångar att falla tillbaka på, vilka grundar sig på hittills okända källor). Hur utbredd var den kvarvarande svenskheten på Dagö vid tiden för namnlagens införande 1835 (som möjliggör mer exakta bestämningar av etnisk tillhörighet)?

De mer materiella förhållanden som hittills behandlats måste antas ha legat till grund för kustbornas möjligheter att utveckla delvis egenartade **kulturella beteenden**, ja rent av "politiska" handlingsramar, om man därmed i vid mening förstår deras möjligheter att artikulera sina intressen mellan styrande och styrda, statsmakt på olika nivåer och lokalsamhälle. Av särskilt intresse är givetvis här de privilegier estlandssvenskarna allt sedan medeltiden innehade, vilka ända fram till 1800-talets mitt, när de sista resterna av livegenskapen raderades ut, gav dem en annan ställning än den estniska allmogen. Frihetsbrev för kustborna har publicerats i olika sammanhang (tidigast i Carl Rußwurms "historisk-etnografiska" framställning av "eibofolke", d.v.s. öbofolket, 1855), men en fullständig sammanställning av privilegierna – och andra dokument som vittnade om deras särställning – saknas. Ett sådant, kommenterat arbete har dock påbörjats av Jörgen Hedman.

Privilegierna, senast givna av svenska regenter under 1600-talet, bekräftades av samtliga ryska regenter efter maktskiftet i tidigt 1700-tal, och de innebar att kustborna var ett "fritt folk", ofta med tillägget att de också var av "svensk nation". Dessa båda omständigheter aktualiserar ett antal frågor, som delvis är besvarade, delvis kräver fördjupad forskning. Friheten innebar framför allt att de svenska bönderna inte kunde säljas (däremot garanterade frihetsbrevet dem inga bättre materiella förhållanden), och det faktum att varje regent bekräftade frihetsbrevet betydde att de i rättsligt hänseende var, om man så vill, "riksomedelbara". Till skillnad från de livegna esterna och letterna, som de facto löd under till godsens "bortförlänt statsmakt", kunde de alltid, utan omvägar, vända sig till högsta instans, d.v.s. med sin unika "bondekonstitutionella" ställning gå till kungs och senare hänvända sig till de centrala ryska myndigheterna. Med facit i hand må man säga, att folkgruppen utnyttjade sig av denna möjlighet. I Estlands Historiska arkiv förvaras c:a 7 000 akter som författats mellan tidigt 1700-tal och 1860-talet. Detta betyder med andra ord att under en 150-årsperiod i rättsliga sammanhang en akt i veckan författades om denna folkspilla, vilket får sägas vara

anmärkningsvärt (för det aktuella området är det helt unikt). Av dessa, oftast tyskspråkiga, dokument har ett 150-tal publicerats i *Antifeodal'naja bor'ba vol'nich shvedskich krest'jan v Estlandii XVIII–XIX vv.* ("De fria svenska böndernas antifeodalkamp i Estland på 1700- och 1800-talen", 1978), och det säger sig självt att en närmare genomgång av detta material vore högst önskvärd, så att man finge en mer precis bild av hur olika rättskonflikter fördelat sig och ev. förändrats över tid. En sådan systematisering skulle även kunna tjäna som underlag för jämförelser med hur både estnisk-lettisk och rikssvensk allmoge levde under tidernas lopp. Sägars skall dock att det publicerade materialet utnyttjats av Aleksander Loit och Torkel Jansson, och att det visat sig kunna svara på en rad frågor om en delvis skyddad minoritets särställning i den ryska konglomeratstat som föregick den nationellt unifierande russificeringen i sent 1800-tal.

Nämnas bör vidare, att ett särskilt ryskt centralt ämbetsverk inrättades efter annekteringen av en del av Finland och Östersjöprovinserna (Kejserliga riksjustitiekollegiet för liv-, est- och finländska rättsangelägenheter, som verkade under tiden 1718–1839). Dettas verksamhet speglas också sporadiskt i *Antifeodal'naja bor'ba...*, och redan de där publicerade dokumenten vittnar tydligt om att svensk och baltisk rätt mycket väl kunde försvaras utan de svenska truppenas närvaro i området. Däri ligger att även denna myndighets handlingar, som i bara ytterst ringa grad utnyttjats av forskningen, borde undersökas närmre. Den ursprungligen estniske forskaren Evald Blumfeldt gjorde i exil i Sverige efter andra världskriget en mycket lovvärd insats, när han författade sin "Estlandssvenskarnas historia" (1961). Man måste emellertid minnas, att han under då rådande förhållanden inte hade någon möjlighet att arbeta med ryskt och estländskt källmaterial, och sentida forskning har vid olika tillfällen tvingats konstatera, att det finns stora luckor i estlandssvenskarnas historia för den tid de levde under rysk överhöghet (bl.a. har Blumfeldt misstagit sig vad gäller privilegiernas betydelse under denna tid). Annorlunda uttryckt: Forskningen om den svenska närvaron i Östersjöprovinserna har hittills praktiskt taget alltid gjort halt vid stora nordiska krigets slut och den karolinska arméns uttåg, men väljer man, som i detta projekt, att se till även sociala och kulturella aspekter på det förgångna, måste denna så "militäriska" demarkationslinje kraftigt ifrågasättas. En genomgång av justitiekollegiets arkiv skulle också fungera som en mätare på styrkeförhållandet mellan de baltyska baronerna och den ryska centralmakten, och en kartläggning av dess verksamhet skulle sannolikt avslöja åtskilligt om olika intentioner gent emot samhället i dessa båda läger. 1777, d.v.s. när Katarina II förde en rätt adelsfientlig politik i Östersjöprovinserna, publicerades i Reval ett 758-sidigt "urval" av ännu gällande svenska författningar (122 st.), vilket har åtskilligt att säga om hur okomplicerat svenskheten kunde leva vidare i den ryska konglomeratstaten, som ännu inga russifieringssträvanden av senare slag kände.

Den "svenska nation", som privilegierna implicerade, reser ett par lika viktiga som intressanta frågor om identitetsformer under olika skeden i historien. Vad har "nationalitet", "nationalmedvetande" och "nationalism" stått för? Det talas både i allmänhet och i forskningen om "estlandssvenskar" och "estlandssvenskhet", som om dessa uttryck alltid varit gängse begrepp. Så är emellertid ingalunda fallet. Dessa båda ord, liksom "kustbor", saknas exempelvis i Svenska Akademiens ordbok, där de, må man tycka, borde ha haft sin givna plats under 1920- och 1930-talet, när man kommit så långt i arbetet med att kartlägga svenska språket, men frånvaron där är en viktig påminnelse om att dessa människor faktiskt först i landsflykt i Sverige efter andra världskriget på allvar och i vardagslag började tala om sig själva som "estlandssvenskar". Ser man till kustbornas identifikation före 1800-talets överallt frambrytande nationalism, slås man av i hur hög grad det då handlade om "konstitutionalism", d.v.s. att man framför allt identifierade sig med den speciella rättsordning man löd under.

Det är redan sagt att svenskarna i Estland och på det livländska Runö inte utgjorde någon homogen grupp, och man måste minnas, att inte heller deras privilegier var enhetligt

avfattade. Allt beroende på tillkomstsituation i en avlägsen forntid, d.v.s. varje bondegupps relation till herrskapet, varierade de, och detta faktum gjorde dem värdelösa för ett gemensamt uppträdande gent emot överheten. De bäddade för en rad små ”fria folk av svensk nation”, och det var egentligen först efter det att privilegierna blivit obsoleta vid 1800-talets mitt, som en mer enhetlig estlandssvenskhet växte fram – bland annat som ett svar på den estniska nationella väckelsen, som börjat något tidigare, och som ett resultat av tilltagande kontakter med både riks- och finlandssvenskar, vilka börjat intressera sig för sina ”stamfränder” i Östersjöprovincerna och Gammalsvenskby i Ukraina, där befolkningen också först i sent 1800-tal blev ordentligt medveten om sin speciella svenskhet och aktivt började utveckla en egen identitet. Hit hör också frågan om spänningar mellan estlandssvenskarna och den omgivande estniska majoriteten. Finns rötter till de konflikter vi ändå känner till från mellankrigstiden att söka i ett gånget, privilegierat förflutet, eller är de nationella motsättningarna i Estland – som på så många andra håll – resultatet av den nationalism, de nationer i tävlan, som i allt väsentligt hör 1800-talet till?

Estlandssvenskhetens historia i Sverige har mer än ett halvsekel på nacken, en tid som präglats av en påfallande gruppsammanhållning. En intressant fråga är, om man efter Sovjetunionens fall kan iaktta någon förändring i denna homogenitet. Är det i dag, när möjligheten finns att återvända till de olika hembyarna, lika viktigt att hålla samman som estlandssvenskar i exil, eller börjar man åter att i högre grad identifiera sig som Nuckö-, Ormsö- och Runöbo etc.?

Sammanfattning

”Det estlandssvenska kulturarvet” innefattar en lång rad komponenter. Folkloristiskt material måste räddas till eftervärlden, etnologiskt likaså, på samma sätt som dialektmaterialet inte får gå förlorat etc. Denna kvarlåtenskap, till vilken också hör personnamns- och ortnamnsskick, bör emellertid bevaras, analyseras och förstås i sin större, förklarande historiska kontext. Till det estlandssvenska kulturarvet hör också estlandssvenskarnas historia, en historia som beskriver de öden en av Europas äldsta minoriteter genomlevt – och fortfarande genomlever. Att ge en koncis och delvis nytolkande skildring av denna folkgrupps historia är detta delprojekts huvudsakliga mål.